

Η ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ

Κύριε Πρόεδρε, κύριοι συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Σας ευχαριστώ για τα καλά σας λόγια, κύριε Πρόεδρε της 'Ακαδημίας' και σās κ. Γενικέ Γραμματέα για την ευνοϊκή σας κρίση για τὸ ἔργο μου, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελέσσει τὸν κύριο μοχλὸ γιὰ τὴν ἐκλογή μου. Εὐχαριστῶ καὶ ὅλους ὅσοι θέλησαν νὰ μὲ τιμήσουν ἀπόψε μὲ τὴν παρουσία τους. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς βρίσκονται ἀπόψε καὶ παλαιοὶ καὶ νέοι συνάδελφοι, παλαιοὶ μαθητὲς καὶ βοηθοὶ στὸ Πανεπιστήμιο, οἱ ὁποῖοι ἤλθαν ἐπίτηδες ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη γιὰ τὴν ἀποψινὴ τελετὴ καὶ πολὺ μὲ συγκινοῦν μὲ τὴν ἐκδήλωση αὐτὴν τῆς ἀγάπης τους.

Στὴν ἐπίσημη αὐτὴν ὥρα θὰ ἤθελα νὰ μποροῦσα νὰ μνημονεύσω μὲ περισσότερα λόγια πόσα χρωστῶ στὴν ἀγάπη καὶ τὶς προσπάθειες τῶν γονιῶν καὶ τῶν ἀδελφῶν μου, στὴν συμπαράσταση καὶ ἐνθάρρυνση τῶν δασκάλων μου, στὸ Δημοτικὸ, τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, ἰδιαίτερα τῶν Παναγῇ Λορεντζάτου, Νίκου Βέη, Σωκράτη Κουγέα, Κωνσταντίνου Ἀμάντου, Γ. Ἀναγνωστοπούλου καὶ ἄλλων, καὶ τοῦ Clemente Merlo στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας. Ἡ δική μας γενεὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ πολὺ μακρυνά, ἀπὸ δουλεῖες καὶ οἰκονομικὲς δυσκολίες, ἔτσι ὥστε τὸ νὰ τελειώσῃ κανεὶς τὸ Γυμνάσιο ἦταν μεγάλο γεγονός, ἐνῶ τὸ Πανεπιστήμιο ἦταν ὄνειρο καὶ ἡράκλειος ἀθλὸς γιὰ τὴν οἰκογένειά του. Ἡ παραπέρα ἐξέλιξη μιὰ ἀγνωστη χώρα. Αὐτὰ ὅμως εἶναι συναισθηματικὰ θέματα, πὺ δὲν ξέρω ἂν, εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς, εἶναι γνωστὰ στοὺς σημερινούς νέους ἢ καὶ κατανοητὰ ἀπὸ αὐτούς. Ἐπιθυμῶ ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω καὶ ὅλα τὰ ἀξιότιμα μέλη τῆς Ἀκαδημίας, πὺ μοῦ ἔκαμαν τὴν τιμὴ νὰ μὲ δεχθοῦν μὲ εὐγένεια στὸ ἀνώτατο αὐτὸ πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς χώρας. Θὰ ἦταν ὅμως μεγάλη παράλειψη νὰ μὴν μνημονεύσω καὶ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν Φιλοσοφικὴ του Σχολὴ γιὰ τὴν θερμὴ συμπαράσταση καὶ τότε καὶ τώρα. Ἡ ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ Στίλπωνα Κυριακίδη, πὺ δέσποζε στὴν Σχολὴ καὶ στὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς συστάσεώς της στὰ 1926 ὡς τὸ 1959, ἐπὶ 33 χρόνια, μὲ τὴν πολὺπλευρὴ σοφία του καὶ τὴν κοφτερή του κρίση, ὁ μεταδοτικὸς ἐνθουσιασμός τοῦ κ. Ι.Θ. Κακριδῆ καὶ ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸν Ὅμηρο, καθὼς καὶ ἡ νηφάλια καὶ στοχαστικὴ ἐπιστημονοσύνη τοῦ πρόωρα χαμένου συναδέλφου καὶ φίλου Στ. Καψωμένου, γιὰ νὰ περιοριστῶ σ' αὐτὰ τὰ λίγα ὀνόματα, ὑπῆρξαν γιὰ μένα πολὺτιμα στηρίγματα καὶ ἀξιόπιστοι ὁδηγοὶ στὴν προσπάθεια νὰ ἐξασφαλισθῇ ὅσο ἦταν δυνατό καλύτερα ἢ σύζευξη τῆς γλωσσολογικῆς μου προπα-

ρασκευής με την φιλολογική, και ή μετάβαση από την θεώρηση τής λέξης και τοῦ φωνητικοῦ φαινομένου στην κατανόηση τοῦ λόγου και τοῦ νοήματος. Καί μποροῦ νά σᾶς βεβαιώσω ὅτι ή ἐμπειρία εἶναι γοητευτική. Ἀπό τήν ἀνατομία τοῦ λόγου καί τῶν φωνητικῶν φαινομένων περνᾷ κανεῖς στην φυσιολογία του. Κυριολεκτικά βλέπουμε πῶς χτυπᾷ ή καρδιά καί πῶς κυλᾷ γρήγορα τὸ αἷμα μέσα στίς φλέβες, ὅταν πάρουμε τήν βαθειά ἀνάσα μας καί ἀρχίσουμε νά ἀρθρώνουμε τοὺς φθόγγους καί τίς λέξεις καί νά συγκροτοῦμε τίς φράσεις.

Θὰ σᾶς ἀπασχολήσω ἀπόψε με τήν γονιμότητα τής ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, δηλ. με τίς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, ὅπως φαίνονται ἀπό τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου πού κληροδότησαν σ' ἐμᾶς καί στην ἀνθρωπότητα οἱ πρόγονοί μας, ἐκδηλώσεις πού εἶναι ἀκόμα δημιουργικές. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζουμε προκαταβολικά τήν ὑπαρξή μιᾶς ἰδιαίτερης γλωσσικῆς καλλιέργειας καί ἐνὸς γλωσσικοῦ ὀργάνου πού ἔγινε ἱκανὸ νά ἐκφράσῃ με ἀκρίβεια καί καθαρότητα συναισθηματικά καί διανοητικά θέματα καί νά δώσῃ λύσεις σέ προβλήματα καί ἀπορίες πού βασανίζουν μόνιμα τὸν ἄνθρωπο, γιατί χωρὶς τὸ ὄργανο αὐτὸ κάθε διατύπωση νοημάτων θὰ ἦταν ἀδύνατη. Καί, φυσικά, ἀδύνατη καί ή μετάδοσή τους.

Τὸ γλωσσικὸ αὐτὸ ὄργανο, ἀπὸ προφορικὸ πού ἦταν στην ἀρχή, ἀπευθυνόταν δηλαδή στην ἀκοή καί τήν μνήμη τῶν ἀκροατῶν τὰ λόγια ὅμως τὰ ἔπαιρνε ὁ ἀέρας, ἔγινε κάποτε ὀπτικό, χάρις στην υἱοθέτηση γραπτῶν συμβόλων, πού ἦταν στην ἀρχή ἰδιογραφικά, ὅπως στην Αἴγυπτο, ὕστερα συλλαβικά, ὅπως στην μυκηναϊκὴ ἐποχὴ – καί σήμερα ἀκόμα στην Αἰθιοπία – καί τέλος φθγγικά. Ἡ προσαρμογὴ τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου, πού ἦταν μόνο συμφωνικό, στίς ἀνάγκες τής ἐλληνικῆς γλώσσας, με τήν προσθήκη τῶν φωνηέντων καί τήν μικρὴ ἀύξηση τῶν συμβόλων ἀργότερα, ἦταν τόσο ἐπιτυχημένη, ὥστε αὐτὸ υἱοθετήθηκε καί ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καί ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Σλάβους, ἀποκτώντας ἔτσι σημαντικὴν οἰκουμενικότητα.

Αὐτὸ ἐσήμαινε ὅτι οἱ Ἕλληνες μποροῦσαν πιά τώρα νά μετατρέπουν καί νά ἀποτυπώνουν σέ ὀπτικὲς εἰκόνες τίς διανοητικὲς τους ἐξερευνήσεις καί τὰ «φερωτά τους λόγια». Ὅτι μποροῦσαν νά ἐπαναλαμβάνουν με ἀρκετὴν ἀκρίβεια, χάρις στην γραφή, αὐτὰ πού σκέφτηκαν, εἶπαν ἢ ἄκουσαν, καί νά καταγράφουν τίς διαφορὲς γνώσεις πού κυκλοφοροῦσαν ἀνάμεσα στοὺς ξένους λαοὺς με τοὺς ὁποίους ἔρχονταν σέ ἐπαφή. Χάρη σ' αὐτὴν τήν καταγραφή, ή ἀρχαία ἐλληνικὴ γλωσσικὴ δημιουργία ἀποκτᾷ εἰδολογικὴ καθολικότητα, παγκόσμια διάσταση καί καθοριστικὴ σημασία γιὰ τήν ἐξέλιξη τής ἀνθρωπότητας. Γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους, πού συνεχίζουμε αὐτὴν τήν γλωσσικὴ παράδοση ἐπὶ τρεῖς χιλιάδες χρόνια, με τίς ἐξελίξεις καί τίς διακυμάνσεις πού ὀφείλονται στὸν χρόνο καί στίς διαφορὲς ἐσωτερικὲς καί ἐξωτερικὲς συνθήκες, ἴσως προκύπτουν ὀρισμένες ἰδιαίτερες ὑποχρεώσεις, γιὰ τίς ὁποῖες κάτι θὰ πρέπει νά ποῦμε.

Με τὴν εἰδολογικὴ καθολικότητα ἐννοοῦμε τὶς ἐξερευνήσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, στὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη, στὴν φιλοσοφία καὶ θεολογία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν μουσικὴ, τὰ μαθηματικά, τὴν γεωμετρία, τὴν ἀστρονομία καὶ τὴν μελέτῃ τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν κοινωνικῶν του συσσωματώσεων, ἀφήνοντάς μας ἀξιόλογα δείγματα τῆς σκέψης τους σ' αὐτὰ ποὺ σώθηκαν, τὰ ὁποῖα ἀλλοῦ δείχνουν τὴν ἡλικία τους, ἀλλοῦ ὅμως ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι προκλητικὰ νέα.

Με τὴν παγκόσμια διάσταση ἐννοῶ ὅτι ἡ ἀναζήτησις τῶν Ἑλλήνων δὲν γνώριζε ὅρια. Ποιοὶ ἦταν οἱ γύρω καὶ οἱ μακρινοὶ λαοί, πῶς εἶναι καὶ ἀπὸ τί ἀποτελεῖται ἡ γῆ, ὥς ποῦ ἔφτανε ὁ τότε γνωστὸς κόσμος, αὐτὸς ποῦ τὸν ὀνόμασαν «οἰκουμένην», δηλ. κατοικημένην περιοχὴ, καί, με λογικὲς προεκτάσεις, τί εἶναι τὸ ἔξω ἀπὸ τὴν γῆ, τί εἶναι τὸ Σύμπαν καὶ ὁ Κόσμος, δηλ. ἡ ἀρμονικὴ παράταξις τῶν ὄντων καὶ τῶν ἀστρῶν καὶ ἡ ἀναμεταξύ τους ἰσορροπία. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς τὰ στάδια ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέρασε ἡ ἐλληνικὴ σκέψις, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν ἐννοία τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου – καὶ μάλιστα πολὺ ἐνωρίς –, στὴν σύστασις τοῦ κόσμου ἀπὸ φωτιά, γῆ, νερὸ καὶ ἀέρα, στὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων ὄντων στὸ Σύμπαν· στὴν σφαιρικότητα τῆς γῆς, στὸ γεωκεντρικὸ σύστημα, καὶ ἀπὸ αὐτό, με ἀνατροπὴ ὅλων τῶν δεδομένων τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, με λεπτοὺς καὶ πολὺπλοκούς ἐπιστημονικοὺς συνδυασμούς, στὴν ἡλιοκεντρικὴ θεωρία με τὸν Ἀρίσταρχο τὸν Σάμιο, ἀπὸ τὸν 3. αἰ. π.Χ. (320 - 230), στὴν ἀτομικὴ θεωρία κλπ.

Ἡ ἡλιοκεντρικὴ θεωρία τοῦ Ἀρίσταρχου δὲν γνώρισε καθολικὴν ἀποδοχή· ξεχάστηκε ἀρκετοὺς αἰῶνες καὶ ξαναεμφανίσθηκε με τὸν Κοπέρνικο (1473 - 1543), ὁ ὁποῖος θεωρήθηκε καὶ ὁ εὐρετὴς τῆς θεωρίας, ἐνῶ ἦταν μόνο ὁ νέος ἐπιστημονικὸς της διατυπώτης. Ἡ σφαιρικότητα ὅμως τῆς γῆς ἔμεινε σταθερὴ κατάκτησις, καὶ ὁ Ἑρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος (275 - 194 π.Χ.), ὁ λαμπρὸς μαθηματικὸς καὶ φιλόλογος τῆς Ἀλεξάνδρειας, μέτρησε με ἀκρίβεια τὸν μεσημβρινὸ τῆς γῆς με ἀπλούστατη μέθοδο, ἐνῶ ὁ φιλόλογος ἐπίσης καὶ γνωστὸς γεωγράφος, ὁ Στράβωνας, ποῦ ἔζησε στὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ, βεβαιώνει στὸ Α' βιβλίον τῶν Γεωγραφικῶν του (64 C) ὅτι «εἰ μὴ τὸ μέγεθος τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους ἐκώλυε, καὶ πλεῖν ἡμᾶς ἐκ τῆς Ἰβηρίας εἰς τὴν Ἰνδικὴν διὰ τοῦ αὐτοῦ παραλλήλου, τὸ λοιπὸν μέρος παρὰ τὸ λεχθὲν διάστημα ὑπὲρ τὸ τρίτον μέρος ὃν τοῦ ὅλου κύκλου», ὅπου λογαριάζεται με ὄχι μεγάλῃ ἀκρίβεια, εἶναι ἀλήθεια, ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὴν Ἰσπανία στὴν Ἰνδική, με τὴν βεβαιότητα ὅτι τὸ Ἀτλαντικὸ πέλαγος δὲν διακοπτόταν ἀπὸ καμὴν ἥπειρο καὶ περιλάμβανε ἐπομένως κι αὐτὸν ποῦ ἀργότερα ὀνομάσθηκε Εἰρηνικὸς Ὠκεανός. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ φιλόλογοι τῆς Δύσης, καὶ πιθανότατα καὶ οἱ μορφωμένοι ναυτικοὶ της, γνώρισαν τὸν Στράβωνα ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ α' ταξίδι τοῦ

Κολόμβου στα 1492 και την ανακάλυψη ενός από τα νησιά της Καραϊβικής. Γιατί, αν και η ελληνική έκδοση του Στράβωνα έγινε από τον Άλδο στα 1516, πρέπει να θεωρηθεί αξιοσημείωτο το ότι στα 1472, δηλ. είκοσι ολόκληρα χρόνια πριν από το α' ταξίδι του Κολόμβου και 44 πριν από την ελληνική έκδοση, είχε τυπωθεί λατινική μετάφρασή του, και το γεγονός δεν είναι ούτε συνηθισμένο ούτε μπορούσε να είναι τυχαίο. Άς προσθέσουμε ότι για να αποφασισθεί η μετάφραση και για να εκτελεσθεί, πρέπει να είχαν προηγηθεί συζητήσεις και αποφάσεις, που δεν μπορεί να ήταν μικρότερες από πέντε τουλάχιστο χρόνια. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, το πρώτο ξεκίνημα για την ανακάλυψη της γης να είναι αποτέλεσμα της ανακάλυψης αυτού του κομματιού από την έπιστήμη της ελληνικής αρχαιότητας.

Για το πεπερασμένο και το άπειρο είναι χαρακτηριστική η λιτή διατύπωση του πυθαγορικού Φιλόλαου του Κροτωνιάτη, σύγχρονου του Σωκράτη, που μās την διέσωσε ο Στοβαίος (Έκλ. 1,21,7a = Diels-Kranz, VS I,44 B 2 = 1,407): «ἀνάγκα τὰ ἔδοντα εἶμεν πάντα ἢ περαίνοντα ἢ ἄπειρα ἢ περαίνοντά τε καὶ ἄπειρα· ἄπειρα δὲ μόνον ἢ περαίνοντα μόνον οὐ κα εἶη»¹. Ὁ ἴδιος ὁ Φιλόλαος μās δίνει και μὴν χαρακτηριστικὴ εἰκόνα τοῦ πῶς αἰσθάνονταν οἱ Πυθαγόρειοι τοὺς ἀριθμοὺς (VS I,44, B 11 = 1, 411): «γνωμικὰ δὲ ἂ φύσις ἂ τῷ ἀριθμῷ καὶ ἡγεμονικὰ καὶ διδασκαλικὰ τῷ ἀπορουμένῳ παντὸς καὶ ἄγνωστῷ παντί. οὐ γὰρ ἦς δῆλον οὐδενὶ οὐδὲν τῶν πραγμάτων οὔτε αὐτῶν ποθ' αὐτὰ οὔτε ἄλλω πρὸς ἄλλο, εἰ μὴ ἦς ἀριθμὸς καὶ ἂ τούτῳ οὐσία ...»².

Στὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ, στὰ μέσα τοῦ 5. αἰ., ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ φυσικὸς φιλόσοφος ἀπὸ τὴς Κλαζομενῆς τῆς Ἰωνίας, συνομήλικος, δάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Περικλῆ, ἐπεκτείνοντας τὴς κοσμικῆς συλλήψεις, ἔφτασε καὶ αὐτὸς στὴν ἰδέα τοῦ ἀπείρου καὶ τῶν ἀπειρῶν κοσμικῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα μοιάζουν μὲ τὸ δικό μας καὶ ἔχουν καὶ ἥλιους καὶ ἀνθρώπους καὶ τὰ ἄλλα ζωντανὰ (VS II 59, B 4 = 2, 34): «τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων χρὴ δοκεῖν ἐνεῖναι πολλὰ τε καὶ παντοῖα ἐν πᾶσι τοῖς συγκρινόμενοις καὶ σπέρματα πάντων χρημάτων καὶ ἰδέας παντοίας ἔχοντα καὶ χροιάς καὶ ἡδονάς, καὶ ἀνθρώπους τε συμπαγῆναι καὶ τὰ ἄλλα ζῶα ὅσα ψυχὴν ἔχει

1. Ὑποχρεωτικά, ὅλα τὰ ὄντα πρέπει νὰ εἶναι ἢ πεπερασμένα ἢ ἄπειρα, ἢ καὶ ἄπειρα καὶ πεπερασμένα· μόνο ἄπειρα ὅμως ἢ μόνο πεπερασμένα δὲν μποροῦν νὰ εἶναι.

2. Ἡ σύσταση τοῦ ἀριθμοῦ εἶναι λογικὴ καὶ καθοδηγητικὴ καὶ διδακτικὴ γιὰ τὴν κάθε ἀπορία καὶ τὴν κάθε ἀγνοία. Γιατὶ σὲ κανέναν δὲν θὰ ἦταν φανερὸ κανένα ἀπὸ τὰ πράγματα, οὔτε τῶν ἰδίων σὲ σχέση μὲ τὸν ἑαυτὸ τους οὔτε κανενὸς ἄλλου σὲ σχέση μὲ ἄλλο, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ οὐσία του.

καὶ τοῖς γε ἀνθρώποισι εἶναι πόλεις συνωκημένας καὶ ἔργα κατεσκευασμένα, ὥσπερ παρ' ἡμῖν, καὶ ἡέλιόν τε αὐτοῖσιν εἶναι καὶ σελήνην καὶ τὰ ἄλλα, ὥσπερ παρ' ἡμῖν, καὶ γῆν αὐτοῖσι φέειν πολλὰ τε καὶ παντοῖα, ὧν ἐκεῖνοι τὰ ὀνήσιστα συνενεγκάμενοι εἰς τὴν οἴκησιν χρῶνται ...»³.

Ὅσο γὰρ τὴν ἀτομικὴ θεωρία τοῦ Λεύκιππου καὶ τοῦ Δημόκριτου, Ἰώνων τῆς βορειοελλαδικῆς – θρακικῆς τότε – περιοχῆς, εἶναι λυπηρὸ ὅτι δὲν ἔχει σωθῆ κανένα σχετικὸ κείμενο τῶν ἰδίων τῶν φιλοσόφων. Σώθηκαν ὅμως οὐσιαστικὲς συμπτυκνώσεις, ἀριστοτελικὲς ἀμφισβητήσεις καὶ περιληπτικὲς ἐκθέσεις ἀπὸ μεταγενέστερους, ποὺ κι αὐτὲς ἀφήνουν νὰ φανῇ ἡ θαυμαστὴ διεισδυτικότητά καὶ ἡ ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ φτάσῃ ἀπὸ τὸ ἄπειρο στὰ πρῶτα στοιχεῖα, στὶς πρῶτες ἀρχές, τὴν σύσταση τοῦ κόσμου, τὴν κίνηση, τὴν θερμότητα καὶ τὴν ψυχρότητα, κλπ., γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατό νὰ ποῦμε περισσότερα.

Εἶναι ὅμως ἐπίσης πολὺ ἀποκαλυπτικὸ τὸ νὰ παρακολουθῇ κανεὶς τὰ στάδια μὲ τὰ ὁποῖα ἐξελίχθηκε ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη στὶς προσπάθειές της νὰ ἀποκτήσῃ τὴν σωστὴ συγκρότηση καὶ διατύπωση. Εἶναι γνωστοὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἡσιόδου (Ἔργ. 293-95): «οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτῷ πάντα νοήσῃ, ἐσθλὸς δ' αὖ κακείνος ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται», δηλ. «ὁ πιὸ ἱκανὸς ἀπὸ ὅλους εἶναι αὐτὸς ποὺ θὰ σκεφτῇ καὶ θὰ βρῇ κάτι μοναχὸς του, ἄξιος ὅμως εἶναι κι ἐκεῖνος ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν καλὴν ἰδέα ποὺ τοῦ εἶπε κάποιος ἄλλος». Καί, πιὸ κοντὰ πρὸς τὴν ὀρθολογικὴ, δηλ. τὴν ἐρευνητικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ φύση τῶν ἀρχαίων, ὁ Ξενοφάνης ἔλεγε: «οὐ τοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖς ὑπέδειξαν, ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον», δηλ. οἱ θεοὶ δὲν τὰ ἀποκάλυψαν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ὅλα στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ αὐτοί, οἱ ἄνθρωποι, μὲ τὸν καιρὸ ψάχνοντας τὰ ἀνακαλύπτουν καλύτερα.

Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ τρίτο σημεῖο, ποὺ τὸ ὀνομάσαμε καθοριστικὴ γραμμὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας. Δὲν ἀποτελεῖ πρωτοτυπία ἀλλὰ ἐπανάληψη κοινῆς γνώμης ἡ ἄποψη ὅτι ἡ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ καὶ εὐρωπογεννημένη σκέψη καὶ ἐπιστήμη κινοῦνται ἐπάνω στὶς γραμμὲς ποὺ προσδιορίστηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ. Ἡ

3. «Μὲ αὐτὲς τίς προϋποθέσεις, πρέπει νὰ νομίζουμε ὅτι ἐννέχουν πολλὰ καὶ πολλῶν εἰδῶν πράγματα μέσα σ' αὐτὰ ποὺ συνενώνονται, καὶ σπόροι ἀπὸ ὅλα τὰ χρήσιμα εἶδη, ποὺ ἔχουν καὶ κάθε λογῆς σχήματα καὶ χρώματα καὶ γεύσεις, καὶ ὅτι ἔχουν συμπηχθῇ καὶ ἄνθρωποι καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ζωντανὰ ποὺ ἔχουν πνοή, καὶ ὅτι ὑπάρχουν καὶ συγκροτημένες πόλεις γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ κτίσματα, ὅπως καὶ σ' ἐμᾶς, καὶ ὅτι καὶ γι' αὐτοὺς ὑπάρχει καὶ ἥλιος καὶ φεγγάρι καὶ τὰ ἄλλα, ὅπως καὶ σ' ἐμᾶς, καὶ ὅτι ἡ γῆ βλασταίνει γι' αὐτοὺς πολλὰ καὶ πολλῶν λογίων εἶδη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα αὐτοὶ μαζεύουν ὅσα εἶναι πιὸ ὠφέλιμα καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ζήσῃ τους».

διατύπωση τοῦ λόγου, οἱ κατευθύνσεις τῆς σκέψης, τὰ γνωστικά ἐνδιαφέροντα, ἡ ἀναζήτηση, ἡ ἀμφισβήτηση, ἡ ἀμφιβολία, ἡ τόλμη, ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στοῦ Σύμπαν εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ στάση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι ἡ μόνη συγκροτημένη πνευματικὴ δημιουργία τῆς Ἀνατολῆς, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τοποθετεῖ τὸν ἄνθρωπο ὡς κέντρο καὶ σκοπὸν τῆς Δημιουργίας, ἐνῶ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη θεωρεῖ καὶ τὸν ἄνθρωπο σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ζωντανά, σὰν ἓνα μέρος αὐτοῦ τοῦ κόσμου.

Ἀποβλέποντας κανεῖς στοῦ τί ἔμεινε ἀπὸ τοὺς Φοίνικες, τοὺς Αἰγυπτίους, τοὺς Ἀσσυρίους καὶ Βαβυλωνίους, τοὺς Χετταίους, καὶ τοὺς ἄλλους ἀνατολικούς λαοὺς ποὺ χρησιμοποίησαν τὴν γραφὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ συλλάβῃ τὴν ἐκπληκτικὴ ποικιλία, τὴν ἀρτιότητα καὶ τελειότητα τῆς μορφῆς, καὶ προπάντων τὴν γονιμότητα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς δημιουργίας. Καὶ ὡς πρὸς τὴν Παλαιὰ Διαθήκη πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ μετάφρασί της στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς τὴν ἔκαμε εὐρύτερα γνωστὴ ἀκόμα καὶ στοὺς Ἑβραίους τῆς διασποράς, θεμέλιο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ παγκόσμιο κτῆμα.

Αὐτὴν τὴν καθολικότητα, καὶ προπάντων τὴν γλωσσικὴ, δηλ. τὴν ἐκφραστικὴ τελειότητα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψης, ἔπαιρναν μαζί τους οἱ Ἕλληνες ἀποικοὶ παντοῦ ὅπου πήγαιναν, κι αὐτὴν ἔπαιρνε μαζί του κι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος στὴν κοντινὴ καὶ μακρινὴ Ἀνατολή, αὐτὴν ἀφομοίωσαν καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ τὴν μετέδωσαν στὴν Δύση μὲ λατινικὴ γλωσσικὴ μορφή, χωρὶς νὰ θελήσουν ἢ νὰ μπορέσουν νὰ τὴν ἀλλοιώσουν στὴν Ἀνατολή. Ἔτσι, οἱ γνώσεις μας γιὰ ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, γιὰ τίς κινήσεις τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, εἶναι γραμμένες κυρίως ἐλληνικά – ἀργότερα καὶ λατινικά – ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου ὡς τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὡς τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὴν δημιουργία τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν.

Μὲ τὸν ἐκλατινισμό τῆς Δυτ. Εὐρώπης, τὴν ἀνάπτυξη τῶν γερμανικῶν λαῶν, τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Σλάβων, τὴν ἐξάπλωση ὅλης τῆς Εὐρώπης πρὸς ὅλες τίς ἀνεξερεύνητες ἡπείρους, ἡ ἀνθρωπότητα, καὶ κυρίως ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀνθρωπότητα, ὅση μπῆκε ἀργὰ στοὺς πολιτιστικὸς κύκλους, καὶ νωρὶς στοὺς κατακτητικὸς καὶ ἀποικιακοὺς, γνώρισε καὶ ἄσκησε σκληρὴς περιόδους ἐκμετάλλευσης καὶ ἀνθρώπινης δουλείας, οἱ ὁποῖες ἄλλοι ἐπιμένουν ἀκόμα, ἄλλοι ὁμως ἐξαλείφονται, τουλάχιστο νομοθετικά. Αὐτὲς οἱ περίοδοι βρίσκονται στὴν τελευταία τους φάση, καὶ οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται σὲ μεγάλον βαθμὸ στὴν τροχιά ποὺ διέγραψε μὲ τρόπον ὑπερβατικὸ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη. Ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Π ο λ ι τ ι κ á του μιᾷ διεξοδικὰ γιὰ τὴν δουλεία καὶ τὴν καταδικάζει – παρὰ τὴν ἀνεξήγητὴ ἐπιμονὴ ἐκείνων ποὺ δυσκολεύονται νὰ τὸ ἀναγνωρίσουν – (1, 1253 b, 18 κέ.): «τοῖς μὲν γὰρ δοκεῖ ἐπιστήμη τέ τις εἶναι ἡ δεσποτεία, ... τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ δεσπόζειν (νόμῳ γὰρ τὸν μὲν δοῦλον

εἶναι τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐδὲν διαφέρειν)· διόπερ οὐδὲ δίκαιον· βίαιον γάρ· καὶ στήν *Ρητορικὴ* (1373 b, 18) ἀναφέρει τὴν γνώμη τοῦ Ἀλκιδάμαντα, μαθητῆ τοῦ Γοργία, ὁ ὁποῖος στὸν «*Μεσσηνιακὸς*» τοῦ λέει: «ἐλευθέρους ἀφῆκε πάντας θεός, οὐδένα δοῦλον ἢ φύσις πεποίηκεν».

Μὲ τὴν νεότερη καὶ νεότερη ἐποχὴ ἀρχίζουν νὰ πραγματώνωνται καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὄνειρα τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μᾶς μετέδωσε ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ θεολογία καὶ ἔγιναν σύμβολα, ὅπως εἶναι ὁ μῦθος τοῦ Δαιδάλου καὶ τοῦ Ἰκάρου, ἢ οἱ εἴκοσι αὐτόματοι τρίποδες ποὺ στέκονταν στήν σειρὰ στὸ ἐργαστήρι τοῦ Ἡφαίστου, στὸν Ὀλυμπο, μὲ τὰ χρυσὰ τροχούλια κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιά τους, ποὺ ἔμπαιναν μόνοι τους στήν δουλειὰ καὶ ξαναγυρνοῦσαν πάλι μοναχοί τους στήν θέση τους (Σ 376/7 «ὄφρα οἱ αὐτόματοι θεῖον δυσαίματο ἀγῶνα / ἢδ' αὖτις πρὸς δῶμα νεοῖατο, θαῦμα ἰδέσθαι»), καὶ ἦταν κάτι ἀξιοθαύμαστο! Ὑπῆρχαν καὶ χρυσὲς μηχανικὲς παραδουλεῦτρες στὸ ἴδιο ἐργαστήρι, χρυσὲς κοῦκλες ποὺ ἔμοιαζαν μὲ ζωντανὲς κοπέλλες, εἶχαν μυαλὸ καὶ φωνὴ καὶ δύναμη, ἐγνώριζαν θεοτικὲς δουλειὲς καὶ βοηθοῦσαν ἀπὸ κοντὰ τὸν ἴδιο τὸν θεὸ (Σ 417 κέ.). Ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε σὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ἓνα σημαντικὸ χωρίο, ἀπὸ τὰ *Πολιτικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη ἀκόμα, σχετικὸ μὲ τοὺς δούλους καὶ τὴν μηχανικὴ ἐξέλιξη ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἀντικαταστήσῃ (1, 1252 β, 30 κέ.): «... οὕτω καὶ τὸ κτῆμα ὄργανον πρὸς ζῶν ἑστί, καὶ ἡ κτήσις πλῆθος ὀργάνων ἑστί, καὶ ὁ δοῦλος κτῆμά τι ἔμψυχον, καὶ ὥσπερ ὄργανον πρὸ ὀργάνου πᾶς ὑπῡρέτης. εἰ γὰρ ἡδύνατο ἕκαστον τῶν ὀργάνων κελευσθὲν ἢ προαισθανόμενον ἐπιτελεῖν τὸ αὐτοῦ ἔργον, ὥσπερ τὰ Δαιδάλου ἢ τοὺς Ἡφαίστου τρίποδας, οὗς φησὶν ὁ ποιητὴς αὐτομάτους θεῖον δύνεσθαι ἀγῶνα, οὕτως αἱ κερκίδες ἐκέρκιζον αὐταὶ καὶ τὰ πλῆκτρα ἐκισθάριζεν, οὐδὲν ἂν ἔδει οὔτε τοῖς ἀρχιτέκτοσιν ὑπηρετῶν οὔτε τοῖς δεσπόταις δούλων». Σήμερα οἱ «κερκίδες (= οἱ σαῖτες) κερκίζουσι» μόνες τους σὲ χιλιάδες ἀργαλειούς, μολονότι ἡ βασικὴ ἰδέα νὰ διασταυρώνωνται τὰ στημόνια καὶ νὰ αἰχμαλωτίζουν κάθετα τὰ ὑφάδια, ποὺ ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ τεράστια ἐφεύρεση καὶ μιὰ ἐπανάσταση στήν τεχνικὴ τοῦ ὑφάσματος, ἔμεινε ἀμετάβλητη, καὶ τὰ πλῆκτρα μποροῦν νὰ κιθαρίζουν καὶ μόνα τους.

Εἶναι σημαντικὰ τὰ πειράματα τοῦ Ἡρώνα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ μὲ τὸν ἀτμὸ καὶ μὲ ἄλλα μηχανήματα, εἶναι ἀξιοθαύμαστη ἡ μαθηματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐφευρετικότητα τοῦ Ἀρχιμήδη, μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῶν σωμάτων καὶ τῆς μέτρησής τοῦ κύκλου, ποὺ κατέληξε στὸ περίφημο π ($= 3,14159\dots$), καὶ προπάντων ὁ θεωρητικὸς ὑπολογισμὸς τῶν κόκκων τοῦ ἄμμου τῆς γῆς. Αὐτόν, γιὰ νὰ τὸν προσεγγίσῃ, ξεκίνησε ἀπὸ ἓναν ὑποθετικὸ ἀριθμὸ 100.000.000, τὸν ὁποῖο ὑποβίβασε σὲ ἓνα ἀπλὸ 10. Ὑψώνοντάς αὐτὸ τὸ 10 στήν 63 (10^{63}) νομίζει ὅτι ἔχει τὸν ἀριθμὸ τῶν κόκκων τοῦ ἄμμου τῆς γῆς.

Δὲν πρόκειται νὰ ἰσχυρισθοῦμε βέβαια ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ ἤξεραν ὅλα. Ἐφτασαν ὅμως μακρυνά, καὶ προπάντων ὀνειρεύονταν τολμηρά. Ἡ ἐφεύρεση τοῦ Edison, ὁ φωνογράφος, μὲ τὶς ἀφάνταστες ἐξελίξεις του, συλλαμβάνει τὴν φωνὴ καὶ τὴν ἀπαθανατίζει ἔτσι ὅπως ἀκούστηκε μὴν φορά. Τὰ γράμματα τὴν καθιστοῦν, ὅπως εἴπαμε, ὀπτικήν εἰκόνα, ὁ φωνογράφος ὅμως τὴν ἀποκρυστάλλώνει καὶ τὴν ἀναπαράγει σὰν ἤχον. Αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς ἀποκρυστάλλωσης τῆς φωνῆς εἶναι ἐκφρασμένη ἀνεκδοτολογικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἀπὸ τὸν Ἀντιφάνη, κωμικὸν τῆς Μέσης κωμωδίας, σύγχρονον τοῦ Δημοσθένη, γιὰ τὸν ὁποῖο μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος (Ἡθικὰ 79α) ὅτι «ἔλεγε παίζων ἐν τινὶ πόλει τὰς φωνὰς εὐθὺς λεγομένας πηγνυσθαι διὰ ψυχρός, εἴθ' ὕστερον ἀνιεμένων ἀκούειν θέρους ἂ τοῦ χειμῶνος διελέχθησαν» (= κάπου δηλ. πάγωναν οἱ φωνὲς ἀπὸ τὸ κρύο, καὶ ὅταν μαλάκωνε ὁ καιρὸς, οἱ ἄνθρωποι ἄκουαν τὸ καλοκαίρι αὐτὰ ποὺ εἶχαν πῆ τὸν χειμῶνα). Ἡ ἰδέα, καὶ ὥς ἀστεῖο, εἶναι ἀσφαλῶς ἀξιοθαύμαστη καὶ πρωτότυπη. Τὸ πιὸ ἀξιοθαύμαστο εἶναι ὅτι τὴν ξαναβρῆκα αὐτὲς τὶς τελευταῖες ἡμέρες σ' ἓνα ξένο περιοδικὸν (Time Magazine 26.11.1984, σ. 55) ὅτι ἔγινε στὸ ἀρχιπέλαγος τῆς Nova Zembla, στὸν βόρειο ἀρκτικὸ κύκλο, τὸ ὁποῖο ἀνακαλύφθηκε τὸν 16. αἰ. : Οἱ ναῦτες ποὺ βγῆκαν στὴν παγωμένη ἀκρογιαλιά, μιλοῦσαν, καὶ τὰ λόγια τοὺς κρυσταλλώνονταν στὸν ἀέρα χωρὶς νὰ ἀκουστοῦν καὶ ὅταν ζέστανε ὁ καιρὸς, λειώνοντας τὸ χιόνι, τὰ λόγια ἔπεφταν ὅλα μαζί σὲ μὴν ἀκατανόητη σύγχυση.

Εἶναι περιττὸ νὰ τονίσουμε καὶ τὸ πόσο καλὰ καὶ βαθιὰ ἐξερεύνησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὸν περίπλοκο τομέα τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, πόσο εἶχαν προχωρήσει καὶ πόσο εὐγλωττες ἀφηγήσεις μᾶς ἄφησαν γιὰ τὶς προσπάθειές τους. Ἡ ἀναζήτησις δικαιοσύνης μέσα στὴν πόλιν, ἡ νομοθεσία, ἡ μορφή τῶν πολιτευμάτων καὶ ποιὸ εἶναι τὸ καλὺτερο, οἱ ἐκτροπὲς τῶν πολιτευμάτων καὶ οἱ ἀσθένειές τους, ἡ μοναρχία, ἡ τυραννία, ἡ ἀριστοκρατία, ἡ ὀλιγαρχία, ἡ δημοκρατία, δηλ. ἡ ἄμεση συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ, ὅλα μελετήθηκαν μὲ ψυχρὴν ἀντικειμενικότητα, κυρίως ἀπὸ δυὸ Ἴωνες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἦταν καὶ Ἀθηναῖος μὲ ρίζες ἀπὸ τὴν Θράκην, ὁ Θουκυδίδης, κι ὁ ἄλλος ἀπὸ καταγωγὴ Χαλκιδικιώτης, ἀπὸ ἐγκατάστασις Χαλκιδικιώτης - Σταγίρης, ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ πατέρας του ἦταν γιατρὸς τοῦ Ἀμύντα καὶ τοῦ Φιλίππου, ὁ ἴδιος δάσκαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου, μαθητὴς ἀργότερα τοῦ Πλάτωνα καὶ κάτοικος τῆς Ἀθήνας, ὥσπου ἀναγκάσθηκε νὰ φύγῃ, γιὰ νὰ μὴν πάθῃ, ὅ,τι ἔπαθε ὁ Σωκράτης. Καὶ μολονότι ἡ ἰδεαλιστικὴ σύλληψις τοῦ Πλάτωνα καθιστᾷ οὕτοπικὴν ἢ καὶ ἀντιανθρώπινον τὴν πολιτεία καὶ κοινωνία ποὺ ὀνειρεύθηκε, εἶναι ὥστόσο δύσκολο νὰ μὴν ἀναγνωρισθῇ στὴν ποιητικὴν τοῦ ἰδιοφυῆ ἢ προσπάθεια νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ ἐκτεθοῦν τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν ἓνα ἰδεατὸ πολίτευμα.

Οἱ διάφορες πολιτειακὲς ἀναζητήσεις στὸν σύγχρονον κόσμον δὲν διαφέρουν ἀπὸ

τις ἀρχαιοελληνικές, καὶ ὀφείλονται στὶς ἴδιες αἰτίες, καὶ κυρίως σὲ συσσώρευση συγκαλυμμένης ἢ ἀσυγκάλυπτης ἀδικίας, οἱ πρόγονοί μας ὅμως ἔφταναν γρήγορα στὶς λύσεις, δυνάμιση καὶ τρεῖς χιλιάδες χρόνια νωρίτερα· ἡ ἀλαζονεία τῶν ἀρχόντων – ἡ «ὑβρις» τοῦ Ἀγαμέμνονα καταγγέλλεται ἀπὸ τὸν νεαρό Ἀχιλλεὺς στοὺς πρῶτους κιόλας στίχους τῆς Ἰλιάδας –, ἡ ἀπληστία τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἄλλου, αὐτὰ καὶ ἄλλα πολλὰ τέτοια, δημιουργοῦσαν καὶ δημιουργοῦν τὶς ταραχὲς καὶ τὶς ἀνωμαλίες. Ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου, «ποιοὺς εἶσαι ἐσὺ πὺν τολμᾷς νὰ μοῦ μιλήσης ἐμένα ἔτσι», εἶναι μιὰ ἰδέα ἀποκρυσταλλωμένη πιά μέσα στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα (Ἴσον ἐμοὶ φάσθαι, *A* 187, *O* 167, 183), πὺν σημαίνει πὺς ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο στὶς δημόκρατικές διεκδικήσεις, ὅπως ἄλλωστε τὸ διατυπώνει ἀναμφισβήτητα ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιώντας τὴν λ. «ἰσηγορίη», πὺν εἶναι ἡ ἀντίστοιχη τοῦ ὁμηρικοῦ «Ἴσον ἐμοὶ φάσθαι»· χάρη στὴν ὁποία – ὅπως λέει – οἱ Ἀθηναῖοι ἐμεγαλουργήσαν, τονίζοντας μάλιστα ὅτι τὸν καιρὸ πὺν οἱ Ἀθηναῖοι «ἐτυραννεύοντο», δὲν μπορούσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς γείτονές τους, «ἀπαλλαχθέντες δὲ τυράννων μακρῷ πρῶτοι ἐγένοντο» (5,77). Τὴν ἴδια σημασία καὶ τὴν ἴδια δημοκρατικὴ στάση φανερώνει καὶ ἡ λ. «παρρησία», πὺν καὶ αὕτη ἐμφανίζεται τὴν ἴδια ἐποχῇ.

Αὐτὸ μοῦ φαίνεται πὺς σημαίνει ὅτι τὰ περιθώρια τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας γύρω ἀπὸ αὐτὰ τὰ θέματα εἶναι πεπερασμένα, ὅτι ὑπάρχουν περιορισμοὶ πὺν ὁδηγοῦν συνήθως σὲ ὅμοιες ἢ παραπλήσιες λύσεις. Καὶ σ' αὐτὸ φυσικὰ συντελοῦν οἱ δουλεῖες πὺν μᾶς ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν Φύση καὶ ἀπὸ τὴν φύση μας. Τὸ ἀρσενικὸ καὶ τὸ θηλυκὸ, ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος, ἡ νεότης καὶ τὰ γηρατειά, ἡ μέρα καὶ ἡ νύχτα, ὁ χειμώνας καὶ τὸ καλοκαίρι, τὸ κρῦο καὶ ἡ ζέστη, ὁ ὕπνος καὶ ἡ ἐγρήγορηση, ἡ τροφή καὶ ἡ κατοικία, ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ ὑπόδηση, αὐτὰ καὶ τὰ παρεπόμενά τους ἀποτελοῦν «ἀνάγκες», δηλ. ἀναπόφευκτες πιέσεις, πὺν πρέπει νὰ πάρουν ἱκανοποιητικές ἀπαντήσεις: οἰκογενειακὴν καὶ κοινοτικὴν ὀργάνωση, μέσα ἐργασίας, ἀνακάλυψη νέων πόρων, νέων μεθόδων, δικαίωμα νὰ διαθέτης τὸν ἑαυτὸ σου ὅπως σοῦ ταιριάζει μέσα στὰ κοινωνικὰ πλαίσια, κλπ., ὅλα αὐτὰ πὺν ὥς σήμερα ἀπασχολοῦν τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν βρίσκουν πάντοτε τὴν κατάλληλη λύση. Οἱ ἀνήσυχοι νέοι θὰ διδάσκονταν πολλὰ, ἂν ἐξερευνοῦσαν τὰ περιθώρια πὺν ἀπομένουν.

Καὶ ἐδῶ ἐρχόμαστε σὲ ἓνα καίριο ἐρώτημα: Πόσο πολλὲς εἶναι οἱ τρεῖς χιλιάδες χρόνια, μέσα στὰ ὁποῖα κρατοῦμε κάποιον λογαριασμὸ τοῦ τί γινόμαστε, καὶ πόσο πολλὲς εἶναι μπροστὰ στὶς ἑκατοστὲς χιλιάδες ἢ τὰ ἑκατομμύρια χρόνια πὺν χρειάστηκε ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ σταθῇ στὰ πόδια του, νὰ ἀρχίσῃ νὰ καλλιεργῇ τὴν γῆ, νὰ ξεχωρίζῃ τὸ τί νὰ τρώῃ καὶ πὺς νὰ τὸ παρασκευάζῃ, σύμφωνα μὲ τὴν ωραία περιγραφή πὺν κάμνει ὁ Πρωταγόρας στὸν ὁμώνυμο διάλογο τοῦ Πλάτωνα (320 c κέ.).

Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι ο Πρωταγόρας θεωρεί πρωταρχικό στοιχείο το ότι ο άνθρωπος πήρε ένα θεϊκό μερίδιο, («θείας μετέσχε μοίρας»), και εξαιτίας αυτού του μεριδίου είναι το μόνο ζώο που πιστεύει σε θεούς, και ύστερα «φωνήν και όνόματα ταχύ διηρθρώσατο τῇ τέχνῃ»⁴, και ἀνακάλυψε τὰ σπίτια, τὰ ρούχα, τὰ ὑποδήματα και τὰ στρωσίδια και τὶς τροφές ἀπὸ τὴν γῆ (322 κέ.).

Οἱ νέοι, και σήμερα και πάντα, νομίζουν πὼς παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς δουλεῖες ποὺ ἀναφέραμε, μποροῦν νὰ εἶναι ἀναρχικοὶ ἢ «ἀνένταχτοι», ἢ νὰ μετροῦν τὶς ἡλικίες και τὶς ἰδέες μὲ δεκαετίες, ποὺ ἀδόκιμα τὶς ὀνομάζουν «ἡ γενιά τοῦ 20, τοῦ 30» κλπ., και νομίζουν ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνουν μεταβολές μέσα σὲ τόσο στενὰ χρονικὰ ὅρια. Καὶ δὲν διστάζουν νὰ θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς προοδευτικοὺς ἢ τοὺς ἀντιπάλους τοὺς ἀντιδραστικούς, ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι ἀσπάζονται τὴν τελευταία μόδα τῶν ἰδεῶν, ποὺ οἱ ἄλλοι δὲν τὴν θεωροῦν ἀξιοπρόσεκτη. Οἱ περισσότεροὶ νέοι δὲν ξέρουν ὅτι οἱ ἀνθρώπινοὶ πολιτισμοὶ εἶναι ἀποτελέσματα μακρότατων διαδικασιῶν, ὅτι εἶναι πολυκεντρικοί, ἀναπτύσσονται δηλ. λίγο ἢ πολὺ ἀνεξάρτητα και ὑποχρεωτικά, ἐξαιτίας τῶν «ἀναγκῶν» ποὺ μνημονεύσαμε, και διαφορετικὰ στὰ διαφορετικὰ γεωγραφικὰ πλάτη και εἶναι ἑτεροχρονικοί, δὲν ξεκινοῦν δηλαδὴ ὅλοι τὴν ἴδια ἐποχὴ οὔτε κινοῦνται μὲ τὸν ἴδιο ρυθμό, ἀλλὰ ἀκολουθοῦν τὶς ἰδιαίτερες ἀντικειμενικὲς συνθήκες (κλίμα, σύσταση ἑδαφῶν, εἶδη παραγωγῆς κλπ.) κάθε περιοχῆς. Ἡ δυστυχία τῆς Εὐρώπης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴ της πρόοδο, και ἡ διαφορά της ἀπὸ τὴν μεσογειακὴν λεκάνη, ὀφείλεται στὸ ὅτι μπῆκε ἀργότερα, και βίαια, στὸν πολιτιστικὸ κύκλο τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς περιοχῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν Ρώμη και τὴν ζωὴ τῶν κατοίκων τῆς Γερμανίας, ὅπως φαίνεται στὸ *De bello Gallico* τοῦ Καίσαρα (IV 1 κέ.)⁵, και ἀνάμεσα στὴν πολυτέλεια τῆς Ἀντιόχειας και τὴν αὐστηρὴ και ἀπλὴ ζωὴ τῆς Γερμανίας και πάλι, ὅπως τὴν περιγράφει μὲ αὐτοσαρκασμὸν ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς τὸν 4. αἰ. μ.Χ.⁶, ἀντιπαραβάλλοντας τὸν

4. «Γρήγορα συγκρότησε μὲ τὴν δεξιότητα (του) τὸν λόγο και τὶς λέξεις».

5. «Δὲν ἔχουν ἰδιωτικὰ χωράφια, δὲν μένουν περισσότερο ἀπὸ ἕναν χρόνο στὸ ἴδιο μέρος, δὲν τρῶνε πολὺ τὸ ψωμί, προτιμοῦν τὸ γάλα και τὰ πρόβατα και τὸ κυνῆγι ..., δὲν κάμνουν τίποτε παρὰ τὴν θέλησή τους, εἶναι ρωμαλεοὶ και μεγάλωσοι. Ἄν και ζοῦν σὲ τόσο παγωμένα μέρη, εἶναι ντυμένοι μὲ δέρματα, ποὺ δὲν καλύπτουν ὅλα τοὺς τὰ μέλη, και πλύνονται στὰ ποτάμια...».

6. (Ἰουλ. Μισοπ. 359 d): «ὁ μὲν γάρ (Κάτων) ἐκεῖσε τεχθεὶς ἐγγὺς ἦλθε γήρως ἅμα τοῖς πολίταις τρεφόμενος· ἐμοὶ δὲ Κελτοὶ και Γερμανοὶ και ὄρυμός Ἐρκύνιος ἔμελεν ἄρτι πρῶτον εἰς ἀνδρας τελοῦντι, και διέτριψα πολὺν ἤδη χρόνον, ὥσπερ τὶς κυνηγέτης ἀγρίοις ὀμιλῶν και συμπλεκόμενος θηρίοις, ἤθεσιν ἐντυγχάνων οὔτε θωπεύειν οὔτε κολακεύειν εἰδόσιν, ἀπλῶς δὲ και ἐλευθέρως ἐκ τοῦ ἴσου πᾶσι προσφέρεσθαι».

ἐαυτό του μὲ τὸν Κάτωνα τὸν νεώτερο. Χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς Εὐρώπης, ποὺ μεταφυτεύθηκαν καὶ στίς περιοχὲς ποὺ ἀνακαλύφθηκαν καὶ κατακτῆθηκαν μετὰ τὸν 15. αἰ., εἶναι ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία, ἡ δουλεία καὶ τὸ δουλεμπόριο, καὶ τὰ ἀπολυταρχικὰ καθεστῶτα.

Γιὰ τὴν μεγάλη ἰδιοκτησία, ποὺ εὐνοήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση καὶ συνεχίσθηκε καὶ στὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ μὲ ὀλέθρια ἀποτελέσματα γιὰ τὴν αὐτοκρατορία, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ νεώτερη Ἑλλάδα ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ αὐτὴν χωρὶς μεγάλες δυσκολίες. Γιὰ τὴν δουλεία, ὅτι, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ «οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Γ α λ. 3,28), ἀπὸ τὸν 5. αἰ. π.Χ., ἔχουμε ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ αὐτοπροαίρετες ἀπελευθερώσεις δούλων μὲ ἐπίσημη καταγραφή τῆς διαδικασίας σὲ διάφορους ναοὺς, οἱ ὁποῖες πυκνώνουν ὅσο κατεβαίνουμε στὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ. Τὸ Βυζάντιο συνέχισε τὴν ρωμαϊκὴ παράδοση, ἡ ὑποδούλωση ὅμως στοὺς Τούρκους μᾶς γλύτωσε ἀπὸ αὐτὸ τὸ κακό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δυσκολεύτηκαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ὄχι μόνο οἱ Εὐρωπαῖοι ἀλλὰ καὶ οἱ Εὐρωπογέννητοι, ὥς τὰ τελευταῖα χρόνια.

Μαζὶ μὲ τὴν δουλεία συμβαδίζει καὶ ἡ φυλετικὴ μισαλλοδοξία, ἡ ὁποία εἶναι ἄγνωστη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀπεναντίας, ὁ Μέμνονας, ὁ γιὸς τῆς Αὐγῆς καὶ τοῦ Τιθωνοῦ, ὁ βασιλεὺς τῶν Αἰθιοπῶν, δηλ. τῶν μαύρων, ποὺ ἤρθαν νὰ βοηθήσουν τοὺς Τρῶες ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο σὰν ὁ πιὸ ὁμορφος ἀπὸ τοὺς ἥρωες ποὺ πῆγαν στὴν Τροία (λ 522). Καὶ μερικά, χάλκινα ἰδίως, ἀγάλματα ἀπαθανατίζουν τέτοιους μελαψοὺς τύπους ὡς τύπους ὁμορφιάς. Καὶ στὸ ζήτημα τῆς ἀπολυταρχίας εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δημοκρατικὰ τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικὸ τὸ πόσο γρήγορα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Ὁθωνα ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1843 ἀξίωσε καὶ ἐπέβαλε τὸ Σύνταγμα.

Παράδοση καὶ πρόοδος εἶναι τὰ ὁράματα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Νεοέλληνα νομίζω. Οἱ ρίζες τοῦ παρελθόντος εἶναι ἰσχυρές, πολὺ συχνὰ τὸ παρελθὸν αὐτὸ θεωρεῖται καλύτερο, ὑπάρχει ὅμως καὶ ἐκτίμηση τοῦ παρόντος καὶ ἐνατένιση τοῦ μέλλοντος. Καὶ τὰ τρία στοιχεῖα συμβαδίζουν. Ποιὸς δὲν θυμᾶται τὸν Ἡσίοδο μὲ τὰ παράπονά του, ὅτι τὸν παλιὸ καιρὸ οἱ ἄνθρωποι δούλευαν μόνο μιὰν ἡμέρα κι ἐξασφάλιζαν τὴν πέρασή τους γιὰ ὅλον τὸν χρόνον (Ἔ ρ γ α 43)· ὅτι ζοῦσαν χωρὶς βάσανα, χωρὶς κούραση, χωρὶς ἀρρώστειες· ὅτι στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε τὸ εὐτυχισμένο χρυσὸ γένος, ποὺ τὸ διαδέχθηκε τὸ ἀργυρὸ, ὕστερα τὸ χάλκινο, σκληρό, πολεμικὸ καὶ βάρβαρο. Τέταρτο ἦταν τὸ γένος τῶν ἡρώων, καὶ τώρα πέμπτο εἶναι τὸ δικό μας, τὸ σιδερένιο, τὸ χειρότερο ἀπὸ ὅλα. Θὰ τὸ καταστρέψῃ ὁ θεὸς κι αὐτό, γιὰτὶ εἶναι διεφθαρμένο: οὔτε ὁ πατέρας πιά μοιάζει μὲ τὸ παιδί του, οὔτε ὁ φίλος μὲ

τὸν φίλο, ὁ φιλοξενητὴς δὲν τιμᾷ τὸν φιλοξενούμενο, ὁ ἀδελφὸς δὲν ἀγαπᾷ τὸν ἀδελφό, ὅπως πρωτότερα. Τὰ παιδιὰ δὲν σέβονται πιά τοὺς γονιούς, οἱ ἄνθρωποι δὲν κρατοῦν τὸν ὄρκο, καὶ δὲν τιμοῦν τὸν δίκαιο καὶ τὸν καλὸν (Ἔργα 109 - 201). Μήπως μᾶς θυμίζουν τίποτε αὐτὰ τὰ λόγια;

Καὶ ὁ Ὅμηρος, λίγο πιὸ παλιά, μιλᾷ μὲ θαυμασμὸν γιὰ τοὺς προηγούμενους ἀνθρώπους. Γιὰ πολλοὺς – καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα – ἡ παλιά μουσικὴ ἦταν πιὸ σοβαρὴ, ἡ παλιά ὀρχησὴ ἐπίσης, καὶ θὰ ὀρκιζόταν κανεὶς ὅτι ὅλα ὅσα διαβάζει ἐκεῖ εἶναι παρμένα ἀπὸ διαλόγους ἢ μονολόγους ποὺ ἀκοῦμε κάθε μέρα στοὺς δρόμους καὶ τὰ σπίτια. Ἄς θυμηθοῦμε σὲ τί τραγωδία κατέληξε ἡ ἀντίσταση τοῦ Πενθέα στὴν λατρεία τοῦ νέου ὀργιαστικοῦ θεοῦ, τοῦ Διόνυσου, δηλ. τοῦ κρασιοῦ, στὴν Θήβα, ὅπως τὴν παράστησε ἀριστουργηματικὰ στὶς Βάκχες τοῦ Εὐριπίδους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι γνωστὲς οἱ ἄδικες ἐπικρίσεις τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸν Ὅμηρο, καὶ τοῦ Ξενοφάνη παλαιότερα, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει καὶ τὸν Ἡσίοδο. Ἡ κατηγορία τοῦ τελευταίου εἶναι ὅτι οἱ δυὸ ποιητὲς φόρτωσαν στοὺς θεοὺς ὅλες τὶς ντροπὲς τῶν ἀνθρώπων, τὶς κλεψιές, τὶς μοιχεῖες καὶ τὶς ἀναμεταξύ τους ἀπάτες («πάντα θεοὶς ἀνέθηκαν Ὅμηρος Ἡσίοδός τε, / ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνείδεα καὶ ψόγος ἐστίν, / κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν», VS I 21 B 11 = 1, 132,2). Καὶ ὁ Ἡράκλειτος δὲν ἦταν πιὸ ἐπιεικής, ὅταν ἔλεγε ὅτι «τόν τε Ὅμηρον ἄξιον (ἔφασκεν) εἶναι ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ τὸν Ἀρχίλοχον ὁμοίως».

Ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφάνης ὅμως, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, ἔλεγε ὅτι οἱ θεοὶ δὲν τὰ φανέρωσαν ὅλα ἀπὸ μᾶς ἀρχῆς στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ὅτι αὐτοὶ ἐδῶ, οἱ ἄνθρωποι, ψάχνοντας τὰ ἀνακαλύπτουν μὲ τὸν καιρὸ (VS I, 21 B 18). Ὁ Προμηθεὺς καυχίεται στὸ ὁμώνυμο δράμα τοῦ Αἰσχύλου (στ. 443 - 506) ὅτι αὐτὸς ἀνοιξε τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων βγάζοντάς τους ἀπὸ τὴν ζωικὴ κατάσταση καὶ τὴν τρωγλοδυτικὴ ζωὴ καὶ χαρίζοντάς τους ὄχι μόνο τὴν φωτιὰ ἀλλὰ καὶ ὅλες τὶς τέχνες, καὶ προπάντων τὰ γράμματα – «μνήμην ἀπάντων μουσομήτορ' ἐργάνην» –, τὸν ἀριθμὸ – «ἔξοχον σοφισμάτων» –, τὴν ναυτικὴ τέχνη, τὴν ἱατρικὴ, τὰ πάντα.

Πιὸ γνωστὰ καὶ πιὸ λυρικά εἶναι τὰ λόγια τοῦ χοροῦ στὸ α' στάσιμον τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλῆ (332 - 375), ποὺ ἐκφράζουν ἀνησυχίες γιὰ τὴν ἐπικίνδυνη παντοδυναμία τοῦ ἀνθρώπου («Πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει»), γιὰτὶ τόλμησε τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο, ἀνακάλυψε τὸν λόγο καὶ τὴν σκέψη, καὶ βρίσκει τρόπους νὰ ἀντιμετωπίξῃ τὸ μέλλον. Τὸν θάνατο μόνο δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ ἀποφύγῃ, ἂν καὶ βρῇκε τρόπους νὰ θεραπεύῃ τὶς πιὸ δύσκολες ἀρρώστειες.

Κι ἔτσι ξαναγυρνοῦμε στὸν χρόνο. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀκούσαμε, ποὺ ἀποτελοῦν βέβαια ἓνα μικρὸ δεῖγμα τῶν γόνιμων ἐξερευνήσεων καὶ ἀνησυχιῶν τοῦ ἀρχαίου

έλληνικού πνεύματος σ' αὐτὸν τὸν τομέα, πόσο μακρὰ θὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι βρισκόμαστε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο, τὸν Αἰσχύλο, τὸν Σοφοκλή, τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸν Θουκυδίδη; Ἄν λέγαμε πὼς οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶναι χθεσinoὶ καὶ σημερινοί, παρὰ τις σχεδὸν τρεῖς καὶ δυόμιση χιλιάδες χρόνια πὺ μᾶς χωρίζουν, νομίζω πὼς δὲν θὰ ἤμασταν ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Θὰ παίρναμε συνείδηση τοῦ πόσο κοντὰ εἴμαστε, ἂν προσέχαμε ἀκόμα τί ἀστρονομικὰ ποσὰ πλήρωναν κι ἐκεῖνοι γιὰ κιθαριστές, ἀθλητές καὶ ἀοιδούς, γιὰ χορευτρίες-ἐταῖρες καὶ καλλιτέχνες-ἀστέρες, καὶ πόσο παθιασμένοι γίνονταν γιὰ πρωταθλητές-στὰρ καὶ τὰ ὅμοια, τί βασιλικές τιμές τοὺς ἐπιδαψίλευαν οἱ πόλεις, πόσα ξόδευαν οἱ νεόπλουτοι καὶ παλαιόπλουτοι γιὰ ἐπίδειξη καὶ γιὰ συμπόσια, καὶ ἴσως θὰ εἴχαμε ἓναν ἀκόμα λόγο νὰ θέλουμε νὰ τοὺς γνωρίσουμε καλύτερα, νὰ τοὺς μελετοῦμε μὲ περισσότερη προσοχή. Καὶ νὰ μελετοῦμε βέβαια μὲ περισσότερη προσοχή καὶ τὴν γλῶσσα μὲ τὴν ὁποία διατύπωναν τὶς ἀπόψεις τους. Ἀκόμα, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγνωρίζουμε καὶ νὰ ἐκτιμοῦμε στίς σωστὲς διαστάσεις καὶ ποιότητές του, ὅπως πρέπει καὶ ὅταν πρέπει, τὸ τί εἶναι προοδευτικὸ καὶ τὸ τί ὄχι, τί εἶναι ζωντανὸ καὶ τί ὄχι, τί χρειάζεται νὰ ἀλλάξη καὶ τί ὄχι. Οἱ ἀποτελεσματώσεις καὶ οἱ ἐπαναστάσεις εἶναι ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας ἀδιαφορίας ἢ καὶ ἀγνοίας.

Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μᾶς χωρίζουν λοιπὸν – ὅπως τὸ ἔχω γράψει ἀπὸ τὸ 1964⁷, καὶ οἱ φοιτητές μου ἔμεναν κατάπληκτοι ὅταν τὸ ἄκουαν – 86 ἢ 87 παπποῦδες, ἂν τὸν τοποθετήσουμε στὸ 850 ἢ τὸ 820 π.Χ. Μόνο τόσοι! Καὶ ἂν εἴχαμε τὰ γενεαλογικὰ μας δένδρα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, γιὰ μερικοὺς Ἑλληνες ὁ 87ος ἢ 86ος πρόγονος θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ὁ Ὅμηρος ἢ ἓνας σύγχρονός του, καὶ μόνο ὁ 74ος θὰ ἦταν ὁ Περικλῆς ἢ ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Σοφοκλῆς!

Ἀντυχῶς ἢ εὐτυχῶς βρισκόμαστε πολὺ κοντὰ τους. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὴν γλῶσσα, τὶς παλιές θρησκευτικὲς συνήθειες, τὶς νεκρικὲς, τὶς γαμήλιες τελετές, τὰ ἔθιμα γεννητουριῶν, ὀνοματοθεσίας, σπορᾶς, θερισμοῦ, στίς ἀπόκριες καὶ τὶς πυροβασίες, πὺ συνεχίζονται σχεδὸν ἀναλλοίωτα ἀπὸ προομηρικὲς ἐποχές. Αὐτὸ φαίνεται στοὺς χαρακτῆρες τῶν ἀνθρώπων, στίς συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις, στὰ πολιτικὰ πάθη, ἀλλὰ καὶ στίς μεγαλόψυχες θυσίες καὶ αὐτοθυσίες ζωῆς καὶ περιουσίας. Κι αὐτὰ τὰ βρίσκουμε ὁλόδια στίς γραπτὲς ἐμπειρίες πὺ μᾶς διέσωσαν οἱ ἀρχαῖοι. Οἱ «στάσεις», δηλ. τὰ κόμματα, στίς ἀρχαῖες πόλεις, κατέληγαν συχνὰ σὲ σφαγές,

7. Βλ. Α. Lesky, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, μετάφραση Α.Γ. Τσοπανάκη. 1. ἔκδ. Θεσσαλονίκη 1964, σ. 9, σημείωση· 5 ἔκδ. Θεσσαλονίκη 1981, σ. 10.

άρκετά συχνά ὅμως καὶ στὴν συμφιλίωση χάρη σὲ ὀρισμένους σεβάσμιους καὶ σοφοὺς ἀνθρώπους, τοὺς «διαλλακτάς», δηλ. τοὺς συμβιβαστές, οἱ ὁποῖοι ἐβρискαν συνήθως τὸν τρόπο νὰ συμβιβάσουν τὶς ἀντίμαχες παρατάξεις. Ἀλλιῶς, ξεσποῦσε ἐμφύλιος πόλεμος ἀνάμεσα στοὺς «δυνατοὺς» ἢ τοὺς «ὀλίγους», καὶ τοὺς «πολλοὺς» ἢ τὸν «δῆμον». Ὅποιοι ἔχαναν, καλὰ θὰ ἔκαμναν νὰ φύγουν σὲ ἀποικία, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐξόντωση· ἢ νὰ περιμένουν τὴν κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀνταποδώσουν τὸ κτύπημα. Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι τῶν περασμένων αἰώνων στὴν Εὐρώπη ἀποτελοῦν παράλληλα φαινόμενα. Καὶ ὅταν κανεῖς διαβάση τὰ Κερκυραϊκὰ τοῦ Θουκυδίδου (3,80 - 85, 427 π.Χ.), δὲν θὰ ἐκπλαγῇ γιὰ τὴν σκληρότητα καὶ τὶς μεθόδους τῆς γαλλικῆς ἢ τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης· θὰ ἔπρεπε ὅμως καὶ νὰ γίνῃ σοφότερος ὡς πρὸς τὰ αἷτια ποὺ προκαλοῦν αὐτὲς τὶς στάσεις, γιὰ νὰ τὶς ἀποφεύγῃ, ὅπως τὸ ὑπαινιχθήκαμε πρωτύτερα· σοφότερος καὶ γιὰ τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ φοβᾶται τὴν ἐπανάληψή τους. Στὸ συμπέρασμα αὐτῶν τῶν γεγονότων τῆς Κέρκυρας εἶναι ποὺ εἶπε ὁ Θουκυδίδης τὴν πιὸ ἀπαισιόδοξη φράση γιὰ τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου: «καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα», μὲ τὴν ἐπιφύλαξη, ποὺ δυστυχῶς δὲν πραγματοποιήθηκε ἀκόμα, «ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ».

Ἡ κίνηση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος πρὸς ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ ἐπιστητοῦ, μὲ πληρότητα καὶ ἄρτια διατύπωση σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, στηρίχθηκε φυσικὰ στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς καλὰ ἀναπτυγμένου καὶ πλούσιου γλωσσικοῦ ὀργάνου: πλούσιου σὲ λέξεις ἀφηρημένες καὶ συγκεκριμένες, σὲ ρήματα, ὀνόματα, ἀντωνυμίες κλπ., πλούσιου ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐμφάνισή του στὰ ὁμηρικὰ ἔπη.

Ἡ ἐξέλιξη παρουσιάζει περιέργες πλευρές: α) οἱ Ἕλληνες, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι λαοί, πρῶτα διηγοῦνταν ἢ συνέθεταν καὶ τραγουδοῦσαν προφορικά, καὶ πολὺ ἀργότερα ἄρχισαν νὰ γράφουν αὐτὰ ποὺ τραγουδοῦσαν ἢ διηγοῦνταν. Ξέρουμε ἀπὸ τὴν παράδοση ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα πῆραν τὴν ὀριστικὴν τους μορφή μὲ καταγραφὴ στὴν Ἀθήνα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισιστράτου, δηλ. μέσα στὸν 6. αἰ., καὶ ὅτι ἀκόμα καὶ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου εἶναι ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν προφορικὴ ἀφήγησιν. β) Ὅτι οἱ Ἕλληνες ποὺ διηγοῦνταν ἢ ἔγραφαν αὐτὲς τὶς θαυμαστὲς δημιουργίες ἤξεραν νὰ διηγοῦνται ἢ νὰ γράφουν, δὲν ἤξεραν ὅμως γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ, γιατί ἔγραφαν τὴν γλώσσα ποὺ μιλοῦσαν· μάθαιναν ὅμως ρητορικὴ! γ) Ἡ μελέτη τῆς ρητορικῆς, καὶ γενικότερα τοῦ λόγου, γίνεται τὸν 5. αἰ., πρὶν ἀπὸ τὴν μελέτη καὶ ἀναγνώριση τῶν μερῶν τοῦ λόγου καὶ τὴν συγκρότησιν αὐτῆς ποὺ ἀργότερα ὀνομάσθηκε γραμματικὴ. δ) Ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῶν μερῶν τοῦ λόγου ἀρχίζει κάπως μὲ τὸν Πρόδικον καὶ τὸν Πλάτωνα, προχωρεῖ σημαντικὰ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ συστηματοποιεῖται ἀπὸ τοὺς στωικοὺς καὶ τοὺς ἀλεξανδρινούς. ε) Ὅτι, γιὰ πρώτη φορὰ, στίς

Κατηγορίες του ὁ Ἀριστοτέλης ξεχωρίζει τὸν λόγο σὲ συμπλεγμένον καὶ ἀσύμπλεκτο, δηλ. σὲ προτάσεις ἢ ἀπλὲς λέξεις. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ παραθέσουμε πῶς ἐννοοῦσε τὶς τελευταῖες: «τῶν κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν φερομένων ἕκαστον ἥτοι οὐσίαν σημαίνει (= οὐσιαστικὸ) ἢ ποσὸν (= ἀριθμητικὸ) ἢ ποιὸν (= ἐπίθετο) ἢ πρὸς τι ἢ πού ἢ ποτὲ (= προθέσεις, ἐπιρρήματα) ἢ κεῖσθαι ἢ ἔχειν ἢ ποιεῖν ἢ πάσχειν» (= ρήματα, μεταβατικά, ἀμετάβατα, ἐνεργητικά, παθητικά, μέσα) (1 b, 25).

Ἡ διαφορὰ τῆς φωνῆς ἀπὸ τὸν λόγο, ἡ σημασία τοῦ τελευταίου γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ποικιλία του, εἶναι παγκόσμια φαινόμενα, τὰ ὅρισε ὁμως καὶ πάλι ὁ Ἀριστοτέλης μὲ ἀνατομικὴν ἀκρίβεια στὰ Πολιτικά του (1, 1253 a, 10 κέ.) λέγοντας ὅτι ἡ φωνὴ εἶναι σημάδι λύπης ἢ χαρᾶς καὶ τὴν ἔχουν ὅλα τὰ ζῶα καὶ τὴν δηλώνουν ἀναμεταξύ τους, «ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερὸν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικο»· κι αὕτῃ εἶναι ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀνθρώπου, νὰ αἰσθάνεται τὸ κακὸ καὶ τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο καὶ τὰ ἄλλα, καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦ γιὰ νὰ δημιουργῇ τὸ σπῖτι καὶ τὴν πόλιν.

Ἡ διαφορὰ τοῦ λόγου γίνεται αἰσθητὴ στὸ τραγούδι καὶ τὴν ἀφήγηση, δηλ. ἀνάμεσα στὸν ρυθμικὸ λόγο καὶ τὸν πεζό, αὐτὸν δηλαδὴ «ποὺ πάει μὲ τὰ πόδια» καὶ σ' αὐτὸν ὁμως ἡ διάκριση εἶναι φανερὴ ἀνάμεσα στοὺς ἀνιάρους ὁμιλητὲς καὶ τοὺς μάγους τοῦ λόγου. Καὶ σήμερα ἀκόμα, στὰ χωριὰ καὶ στὶς πόλεις, ἀγράμματοι ἄνθρωποι σὲ κρατοῦν κρεμασμένον ἀπὸ τὰ χεῖλη τους, καὶ δὲν ξέρεις ποιὸ εἶναι τὸ μυστικὸ τους. Θυμόμαστε τὸν Νέστορα, τὸν ὁμηρικὸ ἥρωα, ποὺ εἶναι «ἠδυνεπής, λιγὺς Πυλίων ἀγορητής, / τοῦ καὶ ἀπὸ στόματος μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδὴ» (Α 247/8)⁸, εἶναι ὁμως χρήσιμο νὰ ἐξάρουμε ὅχι μονάχα τὴν τεχνικὴ τοῦ λόγου στὸν Ὅμηρο τὸν ἴδιο, ἀλλὰ καὶ τὴν συνείδηση ποὺ εἶχε ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν τέχνη του: Δυὸ φορὲς στὸ τέλος τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Ὀδυσσεύ, οἱ Φαίακες μένουν μὲ ἀνοιχτὸ τὸ στόμα καὶ δὲν βγάζουν ἄχνα (λ 333/4, ν 1/2 ὡς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ, / κηληθμῶ δ' ἔσχοντο κατὰ μέγαρα σκιδόντα). Ἡ ἀφήγηση φυσικὰ εἶναι συνθεμένη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, καὶ τὸν ἑαυτὸ του παινεύει ὁ ποιητὴς. Αὕτῃ ἡ αὐτογνωσία εἶναι φανερὴ καὶ στὰ μικρὰ καὶ στὰ μεγάλα (πρβ. θ 201 καὶ τότε κουφότερον μετεφώνεε Φαίηκεσσι)⁹ καὶ κυρίως στὸ I τῆς Ἰλιάδας, μὲ τὴν ἑκταση καὶ διαβάθμιση τῶν

8. «Γλυκομίλητος, δξύφωνος ρήτορας τῶν Πυλίων, ποὺ ἀπὸ τὸ στόμα του ἡ φωνὴ ἔτρεχε γλυκύτερη ἀπὸ τὸ μέλι».

9. «Καὶ τότε ἀπάντησε πιὸ ἐπιπόλαια (ὁ Ὀδυσσεύς) στοὺς Φαίακες». Ὁ Ὅμηρος ξέρεῖ ὅτι αὐτὰ τὰ λόγια ποὺ θὰ βάλῃ στὸ στόμα τοῦ Ὀδυσσεύ (202-233) εἶναι προκλητικὰ καὶ καυχισιάρικα, γιατί ἀκολουθοῦν ἕναν ὑπερβολικὸ ἔπαινο τῆς Ἀθηνᾶς γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία τοῦ Ὀδυσσεύ στὸν δίσκο.

λόγων τοῦ Ὀδυσσεά (225 - 306), τοῦ Φοίνικα (434 - 605), καὶ τοῦ Αἴαντα (624 - 642), καὶ τὶς ἀντίστοιχες ἀπαντήσεις τοῦ Ἀχιλλέα (308 - 429, 607 - 619, 644 - 653).

Μὲ αὐτὴν τὴν καλλιέργεια καὶ μὲ αὐτὴν τὴν πλαστικότητα, ποὺ δοκιμάστηκε σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῆς ποίησης καὶ στὸ θέατρο μὲ μοναδικὴν ἐπιτυχία, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα βγήκε νωρὶς ἀπὸ τὰ διαλεκτικὰ τῆς σύνορα. Ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, ποὺ εἶχε καλλιεργηθῇ περισσότερο, ἔγινε κοινὴ, μὲ ἀνάμειξη καὶ τῶν διαφόρων διαλέκτων, στὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴν Αἴγυπτο, χάρις στὶς κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κρατῶν τῶν Διαδόχων, ἀνάπτυξη ποὺ δὲν ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἐπέκταση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως εἶπαμε. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο δὲν μπορεῖ νὰ ξεχαστῇ καὶ ἡ ζωντανὴ παρουσία τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας στὴν Δύση, καὶ κυρίως στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία, ἡ ὁποία συνεχίσθηκε ὡς τὸν 10. καὶ 14. αἰῶνα, καὶ ἐν μέρει ὡς τὶς ἡμέρες μας.

Ὁ Χριστιανισμὸς στηρίχθηκε στὴν Κοινὴ τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ προσηλυτίσῃ τὰ «ἔθνη» στὴν νέα θρησκεία, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἐξελατίνιζε τοὺς ἀγράμματος λαοὺς ποὺ κατακτοῦσε, προσφέροντάς τους ἐγγραμματωσύνη, διοίκηση, νομοθεσία, τέχνη. Τοὺς Ἕλληνες ὁμως δὲν ἐπιχείρησε νὰ τοὺς ἐκλατίνισῃ, γιὰ τὸ ἀγαθὸ ποὺ πρόσφερε ἡ Ρώμη προϋπῆρχαν ἀπὸ αἰῶνες στὴν Ἑλλάδα. Καὶ μολονότι τὸ Βυζάντιο, ὡς Νέα Ρώμη καὶ Κωνσταντινούπολη, συνεχίζει στὴν ἀρχὴ τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἡ ἴδια, χωρὶς νὰ τὸ πάρῃ εἶδηση, ἀνεπαίσθητα καὶ μακροπρόθεσμα, ἀλλάξε χαρακτῆρα καὶ ἔγινε ἑλληνικὴ, μὲ μιὰν μεταμόρφωση ποὺ δὲν ἔχει τὸ ὁμοίό της στὴν παγκόσμια ἱστορία. Ἡ καλλιέργεια τῆς ἀρχαιοελληνικῆς παράδοσης παίρνει μεγάλην ὥθηση μὲ τὸν Φῶτιο καὶ συνεχίζεται ὡς τὴν 4. σταυροφορία, καὶ ὕστερα πάλι μὲ τοὺς Παλαιολόγους, ἀνακόπηκε ὁμως ὀριστικὰ μὲ τὴν ὑποδούλωση στοὺς Τούρκους καὶ τὴν φυγὴ τῶν λογίων στὴν Δύση.

Ἡ τμηματικὴ μας ἀποκατάσταση ὕστερα ἀπὸ 400 καὶ 500 χρόνια, μὲ μεγάλες θυσίες, βρῆκε τὴν Ἑλλάδα μὲ ἓνα κοινὸ προφορικὸ γλωσσικὸ ὄργανο καὶ μὲ ἓνα ἀρχαιότροπο γραπτὸ, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν τελευταία ἐξέλιξη τοῦ Ἀττικισμοῦ. Τὸ ὄργανο αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἀνάγκες τοῦ νέου Κράτους, στὴν διοίκηση, τὸν στρατό, τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἐκπαίδευση, ἡ ἀπόστασή του ὁμως ἀπὸ τὸν προφορικὸ λόγο καὶ ἡ περιορισμένη παιδεία ἐμπόδιζαν τὴν προσέγγιση καὶ σύγκλιση τῶν δύο τύπων.

Ὑστερα ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες βρισκόμαστε σὲ κάποια τελικὴ φάση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης, μὲ ἀναμειξεις καὶ ἐμπλουτισμοὺς καὶ προσαρμογές. Ὅπως μᾶς συμβαίνει ὁμως πολὺ συχνά, περάσαμε στὸ ἄλλο ἄκρο καταργώντας τὴν διδασκαλία καὶ τῶν

ἀρχαίων Ἑλληνικῶν στὸ Γυμνάσιο. Ἡ εἰσαγωγή τῶν μεταφράσεων ἀποτελεῖ βεβαιότατα ἐμπλουτισμὸν τῶν γνώσεων καὶ εὐρύτερη γνωριμία μὲ τὸν ἀρχαῖο τρόπο σκέψης καὶ ζωῆς, δὲν ἀποτελεῖ ὁμῶς καθόλου γνωριμία μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα, μὲ τὸν πλοῦτο τῆς καὶ μὲ τὴν πλαστικότητά τῆς. Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνοῦμε. Ἄλλο πράγμα εἶναι τὸ τί μᾶς διδάσκουν οἱ μεταφράσεις τοῦ ἀρχαίου λόγου, καὶ ἄλλο τὸ πῶς τὸ ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι καὶ ποιός ἦταν αὐτὸς ὁ λόγος.

Δὲν εἶναι βέβαια δυνατό, κυρίες καὶ κύριοι, νὰ πῶ τίποτε περισσότερο στὴν ἐπίσημη αὐτὴν ὥρα, θὰ ἤθελα ὁμῶς μόνο νὰ ἐλπίζω ὅτι ἀπὸ τὴν πανοραμικὴ αὐτὴν ἐπισκόπηση θὰ ἔγινε φανερὴ ἡ μοναδικότητα καὶ ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κληρονομίας, τὸ γόνιμο ψηλάφημα τῶν ἐφικτῶν συνόρων τοῦ ἐπιστητοῦ ἀπὸ λίγους ἀνθρώπους μέσα σὲ λίγες ἑκατονταετίες, ἡ δυνατότητά τῆς νὰ ἐξερευνᾷ τὸ κάθε τι πὺρ ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση καὶ νὰ μᾶς δείχνῃ δρόμους ἀκόμα καὶ σήμερα. Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα ἔγινε ἓνα τελειότατο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς μοναδικῆς περιουσίας, πὺρ ἔχουμε ἐθνικὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν τὴν ἀφήσουμε νὰ ἀχρηστευθῇ. Ἄν οἱ μέθοδοι διδασκαλίας ἦταν ἀτελεῖς, αὐτὲς ἔπρεπε νὰ ἀντικαταστήσουμε μὲ καλύτερες, καὶ ὅχι νὰ διώξουμε τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά. Ποτὲ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι οἱ ὀρίζοντες πὺρ ἐξερευνήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη καὶ περιγράφηκαν μὲ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ αὐτοὺς στοὺς ὁποίους κινούμαστε σήμερα. Οἱ τεχνικὲς πρόοδοι ἀποτελοῦν προεκτάσεις τοῦ χεριοῦ μας, διευκολύνουν σὲ πολλὰ τὴν καθημερινή μας ζωὴ, δημιουργοῦν ὁμῶς καὶ ἀναστατώσεις στὴν ζωὴ μας καὶ στὸ περιβάλλον, τίς ὁποῖες καλεῖται τὸ μυαλὸ νὰ διερευνήσῃ καὶ νὰ θεραπεύσῃ. Καὶ ἡ διερεύνηση καὶ ἡ θεραπεία διεξάγονται ἐπάνω στίς γραμμὲς πὺρ ὅρισε τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ διακρίνουμε ἀκόμα μὲ περηφάνεια, μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι θὰ μπορούμε νὰ δημιουργοῦμε κι ἐμεῖς.